

«Από τό στόμα τών νηπίων καί τών
βρεφών πού θηλάζουν, βγαίνει ύμνος
πρός τόν Θεό».

(Ψαλμός 8.3)

Μιά μητέρα ρώτησε ένα διάσημο παιδαγωγό από πότε πρέπει να αρχίσει την αγωγή του πεντάχρονου παιδιού της.
Έκείνος τής απάντησε: «Κυρία μου, χάσατε ήδη πέντε χρόνια».

1. Σωματικά και ψυχικά χαρακτηριστικά του παιδιού 0-5 ετών.

α) Από 0-15 μηνών: Οι ψυχολόγοι ονομάζουν την περίοδο αυτή «στοματικό ή τροφικό» στάδιο. Διότι, στο διάστημα αυτό, το στόμα συγκεντρώνει το κύριο ενδιαφέρον του βρέφους. Το παιδί στην ηλικία αυτή έχει τάση προς το φαγητό και προσπαθεί να «γνωρίσει» τα πάντα με το στόμα. Γι' αυτό φέρνει συνεχώς στο στόμα του όλα τα αντικείμενα που πιάνει.

Μέχρι τον τρίτο μήνα περίπου το βρέφος μόλις έχει ανοίξει τα μάτια του στον κόσμο. Είναι ταυτισμένο σχεδόν με την μητέρα του, σαν να ζει ακόμη μέσα στην κοιλιά της. Νιώθει την ανάγκη να είναι ζεστό, χορτασμένο και ξαπλωμένο στην κούνια του.

Η έπαφή με την μητέρα του γίνεται κυρίως για τροφή, ύπνο και καθαριότητα. Όταν έχει τις φροντίδες αυτές, το βρέφος είναι ικανοποιημένο. Εάν όχι, κινείται και φωνάζει. Η στοργή και το ενδιαφέρον της μητέρας έχουν γι' αυτό βασική σημασία. Είναι, με άλλα λόγια, τό φώς του.

Γι' αυτό η μητέρα πρέπει να το παίρνει στην αγκαλιά της συχνά. Από καιρό σε καιρό να το κυττάζει, να το νανουρίζει, να του μιλάει. Το σωστό μέτρο των στοργικών αυτών εκδηλώσεων θα το υποδείξει το μητρικό ένστικτο.

Από τους 3 έως τους 9 μήνες το βρέφος διακρίνεται ολοένα και περισσότερο από τη μητέρα του, κυρίως ύστερα από τον αποθηλασμό. Το βρέφος αναγνωρίζει το πρόσωπο της μητέρας του και τρομάζει όταν το αποχωρίζεται για πολύ.

Στους 6 έως 7 μήνες το παιδί πανικοβάλλεται μπροστά σε καινούργιες φυσιογνωμίες.

Από 9 έως 15 μηνών το βρέφος γίνεται ολοένα και περισσότερο ανεξάρτητο, ιδιαίτερα όταν αρχίζει να περπατάει. Τότε είναι που άνακαλύπτει τον κόσμο. Σκοπός του είναι η ευχαρίστηση. Του άρέσει να αγγίζει, να πιάνει με τα χέρια του τα διάφορα αντικείμενα και να τα βάζει στο στόμα του. Έτσι συναντιέται με την πραγματικότητα.

β) Από 15 μηνών έως 3 ετών: Είναι μία πολύ ενδιαφέρουσα περίοδος για το παιδί. Στην ηλικία αυτή το παιδί μαθαίνει ότι υπάρχουν σίγουρα ή επικίνδυνα πράγματα, καθαρά

ή ακάθαρτα, καλά ή κακά, εύχαριστήσεις, αλλά και άπαγορεύσεις.

Ειδικότερα, τό παιδί τών τριών έτών δέν είναι πλέον βρέφος. Είναι ένα νήπιο πού βαδίζει, τρέχει και μπαίνει παντού. Μπορεί ν' αναλύσει αυτά πού είναι γύρω του μέ τό δικό του τρόπο, όχι πάντα για μεγάλη χαρά τών γονέων του. Μιλάει και εκφράζεται όπως θέλει. Οί «κοινωνικές του σχέσεις» αυξάνονται, καθώς και οί γνώσεις του. Άκούει, παρατηρεί, θυμάται, μιμείται. Μπαίνει σέ μία περίοδο όπου τό σώμα εξελίσσεται λιγότερο, τό πνεύμα του όμως μεταμορφώνεται βαθειά. Γι' αυτό γίνεται λόγος για τήν «κρίση τών 3 έτών».

Η περίοδος αυτή τών τριών έτών χαρακτηρίζεται από δύο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά: από τήν κατάκτηση του έγώ ή τής προσωπικότητας και τό σχηματισμό τής συνειδήσεως, τής ήθικης και θρησκευτικής. Πρόκειται για μία βαθειά εξέλιξη.

Παρατηρούμε πρώτα μία άγρια έπιβεβαίωση του Έγώ, πού εκδηλώνεται μέ άρνηση ύπακοης: Είναι ή ηλικία του «όχι». Η αντίθεση αυτή δέν είναι έσκεμμένη. Είναι άπλως τό πρώτο μέσο για νά μπορέσει τό παιδί νά διακριθεί από τούς άλλους και νά φανερώσει τήν προσωπικότητά του, πού τώρα γεννιέται.

Οί άρνήσεις του νηπίου εκδηλώνονται και στήν κοινωνική του ζωή. Η κοινωνική ζωή του νηπίου, άν και εύνοείται από τή γλώσσα πού ελευθερώνεται ολοένα και περισσότερο, ώστόσο αναπτύσσεται πολύ λίγο, γιατί τό παιδί δέν γνωρίζει ακόμη νά παίξει μέ τά άλλα παιδιά: Στήν ηλικία αυτή παρατηρούμε σπρωξίματα, κτυπήματα, μαλώματα, χωρίς όμως αυτά νά γίνονται από κακία. Άπλως τό κάθε παιδί ζητάει νά έπιβεβαιωθεί. Έξ ίσου βαθειά είναι και ή αίσθηση τής ιδιοκτησίας, πού εκδηλώνεται μέ τήν άρνηση νά μοιρασθεί κάτι μέ κάποιον άλλο: «Αυτό τό αυτοκίνητο είναι δικό μου!» «Αυτή είναι ή μαμά μου»!

Στή συνέχεια και σταδιακά αναπτύσσεται ή αυτοεμπιστοσύνη. Είναι ένα είδος «έπίδειξης του έγώ»: τό μικρό κορίτσι προσέχει τήν εμφάνισή του, τό μικρό άγόρι δείχνει τή δύναμή του. Οί κινήσεις είναι μελετημένες, συνήθως απομιμήσεις τών μεγάλων, και φανερώνουν μία πραγματική κυριαρχία πού διαδέχεται τήν άδεξιότητα του βρέφους. Είναι ή «χαριτωμένη ηλικία», άλλ' επίσης και ή ηλικία τής υπερβολικής ματαιοδοξίας και τής τάσης νά προσελκύουν τό θαυμασμό. Αυτή τή στιγμή ή μιμητικότητα παίξει μεγάλο ρόλο.

Στήν ηλικία τών 3 έτών αρχίζει και ή περίοδος άφύπνισης τής διανοητικότητας. Τό παιδί γίνεται πολύ περίεργο. Θέλει νά τά μαθαίνει όλα. Γι' αυτό δέν σταματά νά ρωτάει και νά λέει: «Γιατί; Πώς; Τί είναι αυτό;». Όστόσο, συγχέει ακόμη τή φαντασία μέ την πραγματικότητα. Η περιέργειά του είναι ακόμη στενή και ώφελιμιστική. Περιορίζεται δηλαδή μόνο σέ πράγματα πού τό ώφελούν. Σ' αυτή τήν ηλικία, τέλος, μαθαίνει καλύτερα και θυμάται περισσότερο τό λεξιλόγιο. Άκόμη και οί ξένες λέξεις δέν του είναι δύσκολες.

Ανακαλύπτει τά πράγματα. Η περιέργειά του γι' αυτά εκδηλώνεται μέ τήν «μανία νά τά καταστρέψει». Θέλει έτσι νά δει πώς είναι φτιαγμένα τά αντικείμενα. Επίσης, στήν ηλικία αυτή μαθαίνει τούς φυσικούς νόμους: τή βαρύτητα, τήν ίσορροπία, τήν ποιότητα τών αντικειμένων (τό ποτήρι σπάζει, ή φωτιά καίει κ.λπ.). Ψηλαφεί και πειραματίζεται, συχνά μέ κίνδυνο, για νά δει μέχρι πού μπορεί νά προχωρήσει...

Η συναισθηματική ζωή είναι έντατική και εκδηλώνεται βίαια. Προσκολλημένο τό νήπιο στή μητέρα του ή σέ άλλο πρόσωπο, μπορεί νά δείχνεται ζηλότυπο, ως πρός τούς άλλους, ακόμη και έχθρικό μόλις τό έπιπλήξουν. Η έλλειψη στοργής και σιγουριάς μπορεί νά γεμίσει τήν ψυχή του μέ άγωνία. Αυτό συμβαίνει όταν κυρίως οί γονείς του μαλώνουν μπροστά του.

2. Η άγωγή τών παιδιών τής προσχολικής ηλικίας.

α) Η σημασία τής άγωγής τών νηπίων: Μερικοί πιστεύουν πώς ή προσχολική ηλικία (0-5 έτών), δέν θέτει παιδαγωγικά προβλήματα. Αυτό όμως είναι ένα σοβαρό λάθος. Αντίθετα, τά πρώτα πέντε παιδικά χρόνια έχουν κεφαλαιώδη σημασία, γιατί οί έρεθισμοί πού δέχεται τό άπροστάτευτο νήπιο έντυπώνονται στήν ψυχή του και τό σημαδεύουν για πάντα. Στό έπιστημονικό συνέδριο του «Ίνστιτούτου Υγείας του Παιδιού», πού συνήλθε στήν Αθήνα τό Δεκέμβριο του 1985, μεταξύ άλλων, έλέχθησαν και τά εξής για τή σημασία τής προσχολικής ηλικίας:

«Η νηπιακή ηλικία είναι ή πρώτη από τίς τρεις σημαντικές μεταβατικές περιόδους τής ζωής του ανθρώπου, μέ δεύτερη τήν έφηβική ηλικία και τρίτη τήν κλιμακτήριο. Τό νήπιο άποκτά άρχικά μέ τίς αισθήσεις

του, γνώσεις και έμπειρίες, τις οποίες απομνημονεύει εύκολα. Σιγά - σιγά αναπτύσσονται λειτουργίες, πού εξαρτώνται από ανώτερα συνειρμικά κέντρα του φλοιού του έγκεφάλου, όπως η αντίληψη, η κρίση, η νοημοσύνη και αργότερα οι ανώτερες πνευματικές λειτουργίες, ο λόγος, η γραφή, η φαντασία και η δημιουργία. Με μιά λέξη, η προσωπικότητα του ατόμου διαμορφώνεται τά πέντε πρώτα χρόνια τής ζωής του και αναπτύσσεται έως τήν έν ηλικίωσή του».

Γι' αυτό και τά νήπια πρέπει νά τά φροντίζουμε μέ πολλή προσοχή.

Άλλοι πάλι, νομίζουν ότι τά νήπια και ιδίως τά βρέφη δέν καταλαβαίνουν και έπομένως όποιαδήποτε προσπάθεια άγωγής είναι άπρόσφορη και γι' αυτό άχρηστη. Όστόσο, σύμφωνα και μέ τις έντελώς πρόσφατες έρευνες, τά βρέφη βλέπουν, άκούνε και καταλαβαίνουν περισσότερα και πολύ ένωρίτερα άπ' όσο νομίζουμε*.

β) Άγωγή και κληρονομικότητα: Η προσωπικότητα ενός ανθρώπου είναι φτιαγμένη από δύο στοιχεία: από τό χαρακτήρα (φυσική διάπλαση, ιδιοσυγκρασία, σύσταση του οργανισμού) πού κληρονομείται μέ τή γέννησή του και από τήν άγωγή πού παίρνει μετά τή γέννησή του.

Τό χαρακτήρα μπορούμε νά τόν παρομοιάσουμε μ' ένα χωράφι. Τό χωράφι είναι αυτό πού είναι: έχει χώμα άμμουδερό ή άργιλώδες. Δέν μπορούμε νά αλλάξουμε τή φύση του χωραφιού (τό χώμα του). Μπορούμε όμως νά καλλιεργήσουμε και νά βελτιώσουμε ένα έδαφος και μάλιστα πολύ. Αυτό γίνεται και μέ τήν άγωγή. Γι' αυτό και η προσωπικότητα ενός

ανθρώπου εξαρτάται κυρίως από τήν άγωγή και τό περιβάλλον, μέσα στό όποιο ζει, ιδίως στήν ηλικία πού είναι εύπλαστος, δηλαδή στά πέντε πρώτα παιδικά χρόνια.

γ) Οι επιδράσεις του περιβάλλοντος: Τό παιδί είναι εύπλαστο και δέχεται τις επιδράσεις του περιβάλλοντός του. Η επίδραση των νονών έρχεται πρώτη. Διότι αυτοί δημιουργούν τό υλικό και ήθικό περιβάλλον γύρω του. Μιά ζωή ήρεμίας, υγείας, σιγουριάς και έμπιστοσύνης, βοηθάει στήν άρμονική ανάπτυξη του μικρού παιδιού. Μέσα στήν οικογένεια τό παιδί έκφράζει τις πρώτες του γνώμες, μαθαίνει νά συζητεί, άκούει τούς μεγαλύτερους του. Εκεί επίσης, άνάμεσα στ' άδέλφια και τις άφελφές, άρχίζει τις κοινωνικές του σχέσεις: άντιμετωπίζει τούς άλλους, άντιδρά στήν πειθαρχία και μαθαίνει νά ύπολογίζει τό περιβάλλον. Τό οικογενειακό περιβάλλον έχει μιά άποφασιστική σημασία. Πρέπει νά προσφέρει στό παιδί τό μέγιστο τής σταθερότητας, τής σιγουριάς και τής καλής συνεννόησης.

Τό κοινωνικό περιβάλλον ένεργεί επίσης δυναμικά στήν ανάπτυξη των παιδιών. Ο δρόμος, ή τηλεόραση, τά έντυπα έλκύουν και έξάπτουν. Γενικά, οι άντιδράσεις αυτές προκαλούν πρόωρη ανάπτυξη, φέρνουν δηλαδή τό παιδί πιό νωρίς σέ έπαφή μέ τις πραγματικότητες των ώρίμων: τις βιαιότητες, τά έγκλήματα, τό σέξ, τόν πόλεμο. Όλα αυτά μπορεί νά προκαλέσουν ψυχοσωματικούς συγκλονισμούς (chocks) και άγχη στά παιδιά.

Τέλος, ή έποχή, στήν όποία γεννιέται και ζει, σημαδεύει ένα παιδί. Τό παιδί σήμερα έχει άλλες άπασχολήσεις, παιγνίδια, άναγνώσματα και θεάματα, άπ' αυτά πού είχε ο πατέρας του πριν 30 χρόνια. Οι γονείς δυσκολεύονται μερικές φορές νά παραδεχθούν πώς ο γιός τους δέν ένεργεί όπως αυτοί στήν ηλικία τους, άκόμη κι άν διαφέρουν 20 χρόνια! Άντί όμως νά παραπονούνται «στήν έποχή μου αυτό ήταν άπαραδέκτο», άς προσπαθούν νά ζήσουν και νά κατανοήσουν τήν έποχή, στήν όποία και οι ίδιοι τώρα ζούν.

Αυτό δέν σημαίνει πώς οι ήθικές άξίες πού έζησαν οι προηγούμενες γενεές ξεπεράστηκαν. Οι θεμελιακές άρετές δέν έπηρεάζονται από τις άλλαγές τής μόδας. Οι ποιότητες τής καρδιάς, ή αίσθηση τής προσπάθειας και τής τιμιότητας έχουν πάντα τήν άξία τους. Τά μέσα όμως και τις μεθόδους τής άνάπτυξης και τής άγωγής μπορούμε νά τά αλλάξουμε.

* Τό περιοδικό «TIME» (Αύγουστος 15, 1983), δημοσίευσε μιά πολύ ένδιαφέρουσα έρευνα σχετικά μέ τήν πρώιμη και εύρύτατη νοημοσύνη των βρεφών. Στήν έρευνα αυτή μεταξύ άλλων αναφέρονται και τά έξής:

«Τό βρέφος είναι ένα φιλικό κομπιούτερ... Βρέφος 12 ημερών, μπορεί νά μιμηθεί ένα μεγάλο πού βγάξει έξω τή γλώσσα του... Βρέφη μερικών έβδομάδων άναγνωρίζουν τόν ήχο τής φωνής τής μητέρας τους... Στους 3 μήνες άρχίζει ν' αναπτύσσεται ή στερεοσκοπική όραση. Τά αυτά λειτουργούν πριν από τή γέννηση... Τά βρέφη μπορούν νά συσχετίζουν τις κινήσεις του στόματος μέ τούς ήχους πού άκούνε. Ούσιαστικά, τά βρέφη μπορούν νά διαβάσουν τά χείλη... Τά βρέφη στον πρώτο άκόμη χρόνο είναι καλοί μαθητές, αλλά και καλοί δάσκαλοι. Πρέπει, όμως, νά έχουν κάποιον νά συνεργάζεται μαζί τους»!

Ἄς προχωρήσουμε, λοιπόν, σέ μιά σύντομη ἀναφορά στίς γενικές ἀρχές τῆς ἀγωγῆς τῶν νηπίων.

3. Γενικές ἀρχές τῆς ἀγωγῆς τῶν νηπίων.

Ἡ ἀγωγή εἶναι ἓνα δύσκολο ἐγχείρημα. Κάθε ἐποχή μάλιστα ἔχει τίς δικές της μεθόδους ἀγωγῆς. Ἄλλοτε ὑπάρχουν τάσεις πρὸς τὴν αὐστηρότητα καὶ ἄλλοτε πρὸς τὴν ἐπιείκεια. Ἐπίσης, οἱ μέθοδοι διαφέρουν, ἀπὸ τὴν μιά οἰκογένεια στὴν ἄλλη. Ὡστόσο, πρέπει ν' ἀποφεύγουμε τοὺς τύπους (τά καλούπια), τὴ μόδα πού ἀλλάζει, καθὼς καὶ τὰ πολύπλοκα συστήματα. Ἄς ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας τίς παρακάτω γενικές ἀρχές:

– Κάθε παιδί εἶναι διαφορετικό ἀπὸ τὸ ἄλλο. Δέν μπορούμε νὰ χαράξουμε γενικές γραμμὲς γιὰ ὅλα τὰ παιδιά. Οὔτε μπορούμε νὰ ἐφαρμόζουμε σ' ὅλες τίς ἡλικίες μιά μόνο μέθοδο, αὐστηρά καὶ ὁμοίμορφα. Ἐξἄλλου, δέν πρέπει νὰ ἔχουμε τὴν ἐντύπωση πὼς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐμεῖς ἀνατραφήκαμε ἦταν ἀπαραίτητα καὶ ὁ πιὸ καλός. Γι' αὐτὸ δέν πρέπει νὰ τὸν μιμούμαστε πάντοτε.

– Ἡ ἀγωγή χρειάζεται χρόνο καὶ φροντίδα. Οἱ γονεῖς πρέπει νὰ γνωρίζουν πὼς ἡ ἀγωγή τῶν παιδιῶν εἶναι ἐξίσου βασικό κοινωνικό τους καθήκον, ὅπως καὶ τὸ ἐπάγγελμά τους. Πρέπει ν' ἀφοσιωθοῦν στὰ παιδιά τους. Νὰ ζοῦν κοντὰ τους καὶ μαζί τους. Νὰ ἀκοῦνε τὰ παιδιά τους. Νὰ τὰ παίρνουν στὰ σοβαρά. Γονεῖς ἀπορροφημένοι ἀπὸ τίς ἀπασχολήσεις τους (ἐργασία, κοσμικὴ ζωὴ κ.λπ.), παραμελοῦν συνήθως τὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν τους.

– Τὸ Σχολεῖο, ἡ Ἐκκλησία, ἢ οἱ ἄλλοι φορεῖς, δέν μπορούν νὰ ὑποκαταστήσουν τοὺς γονεῖς. Τὰ παιδιά χρειάζονται πρῶτα τοὺς γονεῖς. Στὴ σημερινὴ μάλιστα ἐποχὴ, οἱ γονεῖς εἶναι περισσότερο ἀπαραίτητοι παρά ποτέ, γιατί οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς εἶναι καινούριες καὶ συνεχῶς ἀλλάζουν.

– Τὸ παιδί ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἀγάπη. Οἱ γονεῖς πρέπει νὰ εἶναι γεμάτοι ἀγάπη καὶ νὰ ἔχουν πάντα καλὴ θέληση. Ἐπίσης, δέν πρέπει ν' ἀγαποῦν τὰ παιδιά τους μ' ἓνα ἐγωϊστικό, συναισθηματικό ἢ ἀποκλειστικό τρόπο. Πρέπει ἀκόμη νὰ γνωρίζουν ὅτι ἡ ἀληθινὴ ἀγάπη μαθαίνεται μὲ τὸν καιρό.

– Ψυχολογικές καὶ παιδαγωγικές γνώσεις. Οἱ σύγχρονοι γονεῖς πρέπει νὰ προσπαθοῦν ν' ἀποκτήσουν λίγες γνώσεις παιδαγωγικῆς καὶ ψυχολογίας. «Παιδαγωγικὴ» εἶναι ἡ ἐπιστήμη

τῆς ἀγωγῆς. «Ψυχολογία» εἶναι ἡ γνώση τῆς παιδικῆς ψυχῆς. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ λειτουργήμα τοῦ γονεῖα μαθαίνεται μὲ τὴν ἀληθινὴ ἀγάπη, τοὺς στοιχειώδεις κανόνες τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τίς ὑποδείξεις τῆς ψυχολογίας. Ἡ ἀγάπη, βέβαια, εἶναι πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τὴ γνώση, ἀλλὰ καὶ οἱ δύο πρέπει νὰ βαδίζουν μαζί.

– Στὴν ἀγωγή πρέπει νὰ διατηρεῖται μιά ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν ἀπαλότητα καὶ σταθερότητα, στίς συγκαταθέσεις καὶ τίς ἀρνήσεις. Τότε τὸ παιδί θὰ μετριάξει τίς ἐπιθυμίες του καὶ θὰ συνηθίζει σέ μιά πειθαρχία, μὲ σκοπὸ νὰ διατηρήσει τὴ μητρικὴ ἀγάπη.

– Μὴ γίνεσθε τύραννοι γιὰ τὸ παιδί μὲ ἀχρηστες ταλαιπωρίες. Ἄλλὰ καὶ μὴν τὸ ἀφήσετε νὰ γίνῃ ὁ τύραννός σας, ἱκανοποιώντας ὅλα του τὰ γούστα. Οἱ ἱκανοποιήσεις καὶ οἱ ἀπαγορεύσεις πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογες μὲ κάθε περίπτωση. Ἡ ἀγωγή καὶ ἡ ζωὴ τοῦ νηπίου καὶ τῶν γονέων πρέπει νὰ γυρίζουν γύρω ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς πόλους: τίς ἱκανοποιήσεις καὶ ἀπαγορεύσεις.

– Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλα τὰ προβλήματα: τοὺς θυμούς τοῦ βρέφους, τὴν ὄρεξή του, τὰ ἀδέλφια του, τοὺς μεγάλους. Ἀκολουθεῖτε πάντα τὴν ἴδια γραμμὴ ἀγωγῆς, μὲ εὐλυγισία, κατανόηση καὶ στοργή. Νὰ συμβουλευέσθε τοὺς ἄλλους, νὰ ἀκοῦτε ὅμως καὶ τὴ φωνὴ τῆς καρδιάς σας.

– Γενικά, στὴν πρώτη βρεφικὴ ἡλικία, τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον δέν εἶναι αὐτὸ πού κάνετε, ἀλλὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο κάνετε κάτι, ἢ συμπεριφορά, ἢ ποιότητα τῆς ψυχῆς. Πολλές μητέρες, χωρὶς παιδαγωγικές γνώσεις, ἐπιτυγχάνουν πολὺ καὶ κάνουν εὐτυχισμένα μωρά, χάρις στὴν καρδιά τους: εἶναι προσεκτικές, εὐκαμπτες, θερμές. Ἀντίθετα, ἄλλες μορφωμένες μητέρες, ἀποτυγχάνουν καὶ κάνουν δυστυχισμένα παιδιά, γιατί τοὺς λείπει τὸ οὐσιώδες: ἡ καρδιά καὶ ἡ εὐκαμπσία.

